

Židovská rodina v konfrontácii s povojnovou situáciou a antisemitizmom na Slovensku (1945 – 1948)*

JANA ŠIŠIAKOVÁ

„Od deportácie až po oslobodenie sme si nerobili nijaké ilúzie, aká je situácia s našimi príbuznými. Ale mimoriadne náročné bolo: my sme si za vojny mysleli, že keď to skončí, tak sa vrátíme do starých pomerov. Skončila vojna a vrátiť sa do starých pomerov nebolo možné. Čo sa týka príbuzenstva – vyvraždené, čo sa týka známych, priateľov – väčšina vyvraždené... Aká bola situácia s našimi príbuznými a priateľmi, to sme si uvedomili, až keď sa skončila vojna...“¹

Aj tieto slová muža, ktorý prešiel hrôzami koncentračného tábora, svedčia o tom, s akými nádejami sa vracal domov, a o tom, aké bolo uvedomenie si reality v mnohom bolestivé.

Koniec druhej svetovej vojny priniesol novú nádej pre mnohých, ktorých akýmkoľvek spôsobom zasiahla. V špecifickej situácii sa v tomto zmysle ocitli obyvatelia židovského pôvodu, ktorí sa vracali do obnovenej Československej republiky. Slovensko prišlo počas druhej svetovej vojny v dôsledku uplatňovania protižidovského zákonodarstva a v dvoch etapách deportácií o 60-tisíc obyvateľov židovského pôvodu. Po skončení vojny sa na území vtedajšieho Slovenska ich počet reálne odhadoval na 28-tisíc,² resp. 30-tisíc³. Išlo o Židov, ktorí prežili na území bývalého Slovenského štátu (v úkryte, s novou identitou a pod.), ktorí sa vrátili z koncentračných táborov, resp. z Maďarska (kam utiekli pred deportáciami v rokoch 1942 – 1943), Židov, ktorí sa vrátili z koncentračných táborov alebo z pracovnej služby na územia, ktoré cez vojnu okupovalo Maďarsko a po vojne opäť pripadli Československu, či navracajúcich sa židovských príslušníkov zahraničného vojska.

* Štúdia je výstupom z grantových projektov VEGA č. 2/7183/7 „Rodina vo vojne a po vojne: sociálne podhubie radikalizmu a extrémizmu na Slovensku v súvislosti s dvoma svetovými vojnami v 20. storočí“ a VEGA č. 1/0723/08 „Prejavy antisemitizmu na Slovensku v povojnovom období (1945 – 1948)“.

¹ SINGEROVÁ, Silvia. Obraz povojnovej reality Židov v slovenskej spoločnosti z hľadiska identity. In *Židovská komunita po roku 1945*. Ed.: P. Šalner. Bratislava : Ústav etnológie SAV, 2006. 192 s., s. 53.

² JELINEK, Andrej Ješajahu. Židia na Slovensku 1945 – 1949. In *Židia na Slovensku v 19. a 20. storočí* 2. Bratislava : Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry, 2000. s. 79 – 96, s. 79.

³ BÜCHLER, Robert Y. Znovuoživenie židovskej komunity na Slovensku po druhej svetovej vojne. In *Acta Judaica Slovaca*, 1998, č. 4, s. 67.

Nachádzali sa v podstate v situácii akýchsi utečencov, prisťahovalcov. Je pochopiteľné, že prichádzali s nádejou na zabudnutie prežitého – zvlášť tí, ktorí sa stali obeťami rasovej perzekúcie v koncentračných táboroch, ale tiež tí, ktorí hrôzy vojny prežili v úkrytoch (neraz len za nezištnej pomoci iných ľudí, ktorí v prípade odhalenia vystavovali ohrozeniu vlastné životy i životy svojich príbuzných) či v partizánskych a armádnych jednotkách.

Židia navracajúci sa z cudziny sa často stretávali v danej povojnovej realite s typickými problémami, podobne ako väčšinové obyvateľstvo – so zabezpečovaním základných životných potrieb – stravy, šatstva, základnej sociálnej a zdravotnej starostlivosti, s každodenným riešením existenčných problémov. Okrem psychickej traumy z prežitého sa museli vyrovnáť i s fenoménom povojnového antisemitizmu. Prvé prejavy sa v plnej miere objavovali už niekoľko dní či týždňov po skončení vojny. Povojnový antisemitizmus rokov 1945 – 1948 bol na Slovensku vo veľkej miere procesom spojeným s holokaustom a súvisel s bezprostrednými vojnovými a povojnovými udalosťami a skúsenosťami. Prechod z jednej dejinnej etapy do druhej nebol nárazový, ľudia sa nezmenili takpovediac zo dňa na deň. Niekoľkoročná protižidovská propaganda, zákonodarstvo, ktoré v podstate legalizovalo antisemitizmus v krajine, na myslenie ľudí malo veľký vplyv.

Tí, ktorí prišli, vo svojich predstavách dúfajúc, že sa vracajú do „republiky demokratickej, tolerantnej, znášanlivej, takej, aká bola v mezivojnovom období“⁴ však čoskoro precitli. Pomery sa zmenili, realita bola iná. Predchádzajúce prežité udalosti príliš hlboko zasiahli myslenie, vzťahy a konanie obyvateľstva, celá spoločnosť ako taká sa zmietala v povojnovej psychóze. Aj židovské obyvateľstvo sa muselo s danou realitou vyrovnáť, čo nebolo jednoduché. Dajú sa však vyprofilovať najzákladnejšie spôsoby, ako sa o to pokúšali – asimilovať sa, emigrovať alebo rozhodnutie udržať si svoju židovskú identitu so všetkým, čo k nej prináleží. Peter Salner obdobie nami sledovaných rokov z pohľadu židovskej komunity označuje za obdobie „hľadania stratégie budúcnosti“⁵ a preživších Židov, podľa toho, ako sa vyrovnali s povojnovou realitou, rozdeľuje na tri skupiny – tradicionalistov (udržali si židovskú vieru a z nej vyplývajúcu identitu), asimilantov s väčšinovým slovenským národom a emigrantov, ktorí volili odchod do Palestíny resp. do iných krajín.⁶

Na území Slovenského štátu prežilo vojnu asi 11-tisíc Židov. A predovšetkým oni sa veľkou mierou, s pomocou zahraničných židovských organizácií, zaslúžili o skonsolidovanie života

⁴ KREJČOVÁ, Helena. Čechy na úsvitu nové doby: Český antisemitizmus 1945 – 1948. In *Antisemitizmus v posttotalitní Evropě*. 1. vyd. Praha : Nakladatelství Franze Kafky, 1993. 256 s, s. 104.

⁵ SALNER, Peter. *Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou*. 1. vyd. Bratislava : Ústav etnológie SAV – ŽNO Bratislava – Inštitút judaistiky UK, 2000. 295 s, s. 149.

⁶ Názorová diferenciácia je zrejmä aj z čísel, keďže je možné židovskú komunitu na tomto základe rozdeliť do troch približne rovnako početných skupín. Asi 11-tisíc vstúpilo do niektorej z obnovených náboženských obcí, viac ako 11-tisíc v rokoch 1945 – 1949 emigrovalo. Zvyšok zostal na území Slovenska a zvolil asimiláciu. Porovnaj SALNER, Peter. Zmeny hodnotových orientácií Židov na Slovensku po roku 1945. In *Židovská komunita po roku 1945*. Ed.: P. Salner. Bratislava : Ústav etnológie SAV, 2006. 192 s., s. 122, 125.

židovskej komunity, ktorá v porovnaní s okolitými krajinami bola na tom o čosi lepšie. Ako uvádza Büchler, tí, ktorí prežili na Slovensku, boli aj prví, ktorí sa vracali do svojich staronových domovov. Napríklad keď ešte z tábora v Seredi boli nacistami vypravované transporty, v niektorých obciach na východnom Slovensku už židovské komunity znovu ožívali.⁷ O pomerne úspešnom obnovovaní židovskej komunity svedčí aj to, že len na území Slovenska (koncom roka 1949) bolo registrovaných 41 židovských náboženských obcí,⁸ z ktorých niektoré mali i niekoľko stoviek členov. V prvých povojnových rokoch obce nezaistovali len obnovu náboženského života (náboženstvo totiž nebolo hlavným článkom, ktoré členov obcí po vojne spájalo), ale za pomoci zahraničných židovských organizácií sa starali tiež o zabezpečovanie sociálnych a zdravotných potrieb tých svojich členov, ktorým chýbali základné podmienky na živobytie.

Konfrontácia so stratou niekdajšieho zázemia – rodinných príslušníkov, známych i majetku bola u mnohých židovských obyvateľov bolestivá. Komplikovaný bol už vôbec návrat do vlasti. Sú známe a neboli ojedinelé vyjadrenia navracajúcich sa o „privítaní“ v zmysle „vrátilo sa vás viac ako odišlo“. V žiadnom prípade však nemožno generalizovať. Podobne, ako bola škála postojov a názorov na postavenie Židov a celkovú situáciu rozmanitá a mala veľmi individuálny charakter počas prvej Slovenskej republiky, tak isto môžeme charakterizovať aj obdobie tesne po skončení vojny. Ako bolo spomenuté, ťažký bol pre mnohých samotný návrat domov. Vo väčšine prípadov však to bol len bývalý domov, kde často žili niekdajší susedia, známi, priatelia i „priatelia“ a neznámi ľudia. Nie každý mal pre navrátilcov pochopenie a vľúdne slovo. Ničím výnimočným neboli prípady, keď sa noví obyvatelia niekdajších židovských domov a bytov a majitelia niekdajšieho majetku cítili istým spôsobom ukrivdení, že sa vrátil práve „ich“ Žid a dožaduje sa späť svojho. A netýkalo sa to len veľkých arizátorov podnikov, obchodov a podobne, ale tiež osôb zo skromnejších pomerov, ktorí k zabavenému židovskému majetku (hoci napr. len k rádioprijímaču, časti nábytku, odevu) prišli legálne napr. na burze, kde tovar riadne odkúpili. Navracajúci sa Židia mali teda rôzne skúsenosti. Tí šťastnejší po návrate zažili prijatie a priazeň: *„No prišli sme domov, sklamanie veľké. Náš dom rozbombardovaný. Ale môžem povedať, že naši susedia sa nás ujali. Všetka česť im. Dali nám k dispozícii jednu izbu a boli sme tam jak doma. Boli sme s tými veľmi zadobre aj predtým. Dali nám veci, čo sme tam mali skované. My sme nevedeli, že čo tam máme alebo kde čo máme. Všetka česť im. Dali nám veci, čo sme tam mali skované. My sme nevedeli, že čo tam máme alebo kde čo máme. Všetka česť im, ako deťom, nechceli prezradiť, že kde čo skovali, lebo sa báli, aby sme to neprezradili.“*⁹ Za pomoci známych sa im neraz podarilo prekonať najťažšie obdobie po návrate. Iní sa stretli s nepochopením. *„... Keď som prišiel do Čane, chcel som ísť samozrejme domov, žena, čo tam bývala, ja som ju poznal ako malé decko, tá mi povedala: Načo ste sa vrátili? Načo vás pustili späť? Tak som hneď vedel:*

⁷ Bližšie BÜCHLER, ref. 3, s. 66 – 71.

⁸ <<http://www.postoy.sk/node/519-18k>>

⁹ SALNER, *Židia*, ref. 5, s. 152.

nemám tu čo robiť. Keď je taký vzťah, tak tu nemám čo robiť, nemôžem tu žiť. Povedal som si: čím skôr odídem odtiaľ, tým lepšie.“¹⁰ Podľa výpovedí tých, čo prežili, najhoršie bolo zistenie, že členovia rodiny sú mŕtvi a že zostali sami alebo takmer sami. Pamätníčka zo Stropkova spomína: „*Viete, čo bolo hrozné tiež? Prísť späť a nenájsť nikoho. Prázdny dom ... ani jeden obraz mojej rodiny ... Osobné obrázky keby som bola dostala. Ja sa nepamätám, jak otec alebo bratia vyzerali. Absolútne všetko zničené. Všetko na čo im boli tie obrázky. Lebo vedeli, že my sa nikdy nevrátíme, oni vedeli, že my sme mŕtve. Oni preto sa tak dívali na mňa ... Môj muž dostal obrazy, má rodičov, bratov, ale ja nič...*“¹¹

Ako uvádza R. Büchler, rodina v histórii Židov mala dôležitú sociologickú úlohu a bola rozhodujúcim predpokladom vytvárania a kontinuity židovského národa v diaspóre v kritických situáciách. Po vojne sa v zložitej situácii ocitla práve tradičná židovská rodina, ktorá de facto prestala jestvovať. V tomto prípade môžeme hovoriť skôr o torzách rodín. Manželky bez manželov, rodičia bez detí, mladí ľudia bez rodičov či iných príbuzných, prípadne zvyšky vyvraždenej rodiny. Po návrate boli prinútení začať odznova, obnovovať pretrhnuté väzby, resp. nadväzovať nové kontakty. Typickou demografickou črtou povojnových židovských rodín bol nízky počet detí (zväčša jedno – dve) a chýbajúci členovia rozsiahlejšej rodiny¹² (zahynuli počas holokaustu, resp. žili v zahraničí). Tí, čo prežili vojnu na Slovensku a neboli postihnutí traumatickými zážitkami v koncentračných táboroch, sa od tých, ktorí prežili holokaust mimo Slovenska (vrátane tých, čo prežili na území pričlenenom v roku 1938 Maďarsku) líšili hlavne svojím sociálnym zložením. Tu možno nájsť aj celé rodiny, rodičov s deťmi alebo aspoň časti rodín.¹³

Mnohí príslušníci židovskej národnosti sa z obáv pred neistou budúcnosťou v novej republike pokúšali začleniť do väčšinovej spoločnosti. Jednou z ciest bolo poslovenčovanie si mien (predtým mali väčšinou nemecké, resp. maďarské) – napríklad približne do 18. júna 1945 bolo podaných 594 žiadostí o zmenu priezvisk (aj mien), z toho sa Židov týkalo 539 – t.j. 90,75 % všetkých žiadostí. Väčšina z nich bola vybavená priaznivo.¹⁴ Mnohí upúšťali od praktizovania svojej viery, hoci v porovnaní s českými krajinami na Slovensku bolo to percento nižšie. Upúšťanie od praktizovania judaizmu a príklon k ateizmu bolo vo veľkej miere spôsobené prežitím holokaustu. Ako podotýka Silvia Singerová, navyše chýbala veľká časť staršej generácie, ktorá by mohla predávať tradície ďalej. Zo spomienok pamätníčky: „*Moja babička zostala po vojne bývať s nami. Ona dodržovala sviatky, v piatok večer páčila sviečky, modlila sa. Ale moji rodičia už nie... Mama odmietala chodiť do kostola s tým, že keď*

¹⁰ SALNER, *Židia*, ref. 5, s. 154.

¹¹ SALNER, *Židia*, ref. 5, s. 154.

¹² HEITLINGEROVÁ, Alena. *Ve stínu holocaustu a komunismu. Čeští a slovenští židé po roce 1945*. Praha : G plus G, 2007. 274 s., s. 73.

¹³ BÜCHLER, ref. 3, s. 68.

¹⁴ Slovenský národný archív (SNA) Bratislava, fond (f). PV – bezp., kartón (k). 442, č. 5021/1945. Prehľad v žiadostiach podaných vo veci zmeny priezvisk a osobných mien.

pánboh dovolil zavraždiť jej súrodencov, tak ona neuznáva nič takého. Otec občas na sviatky zašiel do kostola, ale to nebola pobožnosť, proste z úcty k predkom... Takže mňa vychovávali absolútne laxne. Bola to záležitosť tradície a nie náboženstva.“¹⁵ U niektorých Židov, hoci v oveľa menšej miere, naopak, skúsenosti a prežitie holokaustu prispeli k oživeniu vzťahu k viere a judaizmu – z vd'ačnosti za to, že prežili, čo považovali v istom zmysle až za zázrak.

Ťažké psychické stavy preživších boli neraz motivované pocitom vlastnej viny za to, že prežili. Bolo to o to ťažšie, že do mnohých miest a obcí sa nevrátili nielen jednotlivci, ale vymizla židovská komunita ako taká.

Zo spomienok: *„Prestali jestvovať židovské rodiny, osireli židovskí synovia a dcéry... Stojím pri nich, počujem ich posledné stony. Inokedy zasa prijímam ich posledný odkaz, počujem ich posledné Š'ema Izrael (Počuj, Izrael), prvé základné vety židovského vierovyznania. Nevieť sa zmieriť s myšlienkou, že ich už nikdy neuvidím... V nočných hodinách si kladiem hamletovskú otázku, či nie je horšie ako smrť byť odsúdený žiť medzi ľuďmi nakazenými Kainovým hriechom.“¹⁶ Istá pani spomína: „Otec, ktorý sa vrátil z Mauthausenu v dezolátnom stave, ležal v posteli u známych. Medzitým sa od nášho suseda dozvedel, že som sa vrátila domov sama. To bolo pre neho znamením, že mamička už nežije. S plačom ma privítal. Aj keď som svoj sľub, že na ňu budem dávať pozor, neporušila, predsa som jej zachrániť život nemohla.“¹⁷*

Typickou povojnovou črtou preživších, čo sa týka budovania rodinného zázemia, bolo uzatváranie zmiešaných manželstiev, a nemuselo ísť pritom o manželstvo prvé. Dieťa tzv. druhej generácie si na matku spomínalo v týchto súvislostiach: *„Stratila veľkú rodinu i svoje dve deti, čo do hĺbky otriaslo celým jej životom, cítila sa veľmi osamotená, v depresii,“* a iné o svojej matke uviedlo, že *„nikdy sa nezbavila depresie zo zážitku koncentráku a straty manželza“*.¹⁸ Väčšina mužov a žien sa oženila či vydala už počas prvých dvoch povojnových rokov a väčšina si zvlášť hneď po vojne zobrala židovského partnera (evidentnejšie to bolo na Slovensku, v českých krajinách už pred vojnou bol značný počet manželstiev „mimo viery“).

Zo spomienok: *„Byť v spoločnosti niekoho, komu sa nemuselo nič vysvetľovať, kto jednoducho bol tam a rozumel, poskytovalo upokojujúce bezpečie ... Bol to snád' tento pocit blízkosti, čo podporilo súdržnosť týchto manželstiev. Medzi preživšími ... bolo málo rozvodov. Nie že by sme sa k sebe tak hodili, zväzovalo nás však mocné puto našej minulosti, o ktorom sme boli presvedčení, že ho nikto nemôže zdieľať ani pochopiť.“¹⁹*

¹⁵ SINGEROVÁ, ref. 1, s. 58.

¹⁶ BITUŠÍKOVÁ, Alexandra. Ako ďalej? Židovská identita v rokoch 1945-52. In *Acta Judaica Slovaca* 4, s. 187 – 188.

¹⁷ SCHIKORRA, Christa. Návrat do nově se ustavující společnosti. Židovské reemigrantky v Československu v letech 1945 – 1948. In *Terezínske studie a dokumenty*. Praha : Institut Terezínské iniciativy, 2004. s. 254.

¹⁸ Porovnaj HEITLINGEROVÁ, ref. 12, s. 79.

¹⁹ HEITLINGEROVÁ, ref. 12, s. 73.

Skúsenosť prežitia holokaustu hlboko ovplyvnila psychiku obetí, a pochopiteľne sa premietla aj do rodinných vzťahov, do vzťahu manželov, a najmä do vzťahu rodič-dieťa. Bolo určite zložité vysvetliť dieťaťu, čo prežili v minulých rokoch. Preto mnohí rodičia pristúpili k tzv. „conspiracy of silence“ (spiknutie mlčanlivosti) a čakali do dospelosti detí, kým dokážu vnímať spoločenskú realitu, resp. kým sa k tomuto poznaniu dieťa dostalo vlastným úsilím alebo náhodne z iných zdrojov. Boli rodiny, kde sa o holokauste nehovorilo vôbec, bolo to isté tabu, kým v niektorých prípadoch bolo vedomie prežitia holokaustu prítomné nepretržite. V každom prípade však ovplyvnil najužšie rodinné vzťahy, a často negatívne. Svedčí o tom aj prípad muža, ktorý si na otca a vlastné detstvo spomína: *„Bol to zlomený človek, všetkého sa bál a preto liezol komunistom do zadku. Bol k nám deťom sadista, takže nás bil a učil nás klopiť oči a byť nenápadný a niekedy nám nedovoľoval spať, aby sme boli pripravení na utrpenie, až budeme otrokmi niekde v lágri.“*²⁰ Mnoho rodičov sa pokúsilo asimilovať sa s väčšinovým obyvateľstvom v snahe istým spôsobom uchrániť svoje deti. Napr. v niektorých rodinách sa nehovorilo po nemecky, čo rodičia odmietali kvôli prežitému, hoci to bol ich materinský jazyk. Deti väčšinou dostávali typické slovenské resp. české mená, ale meniny sa v typických židovských rodinách neoslavovali. Podľa výpovedí detí tých, čo prežili holokaust, bolo pre nich zvláštne, že napr. mnoho ich rodičov nepilo pivo, varili trochu odlišné jedlá a len vlažne slávlili väčšinové sviatky, ako Vianoce. Pre sekularizované židovské rodiny však napr. slávenie Vianoc neskôr nepredstavovalo problém, keďže časom nadobudli zmaterializovanú podobu. Iní rodičia, v snahe, aby deti neboli vnímané ako odlišné, prijali určitý kompromis, čo sa týkalo zvykov (napr. ak mali stromček, nebola na večeru ryba a pod.), alebo slávlili tak väčšinové sviatky, ako sviatky židovské, čiže napr. Vianoce aj Chanuku, Veľkú noc aj Purim a Pesach. Deti však pomerne citlivo vnímali istú svoju inakosť oproti rovesníkom, napr. už len v tom, že väčšina mala nejakých príbuzných v cudzine či ich rodičia ovládali niekoľko jazykov. Až postupne ako tieto deti dospievali, zistili, že rodičia pred nimi tajili židovskú identitu. Na toto zistenie tiež reagovali odlišne – kým na niektorých to zapôsobilo doslova ako traumatizujúci zážitok, iní tento fakt prijali ako zážitok oslobodzujúci, ktorý konečne vysvetľoval znepokojujúci pocit inakosti.²¹ Dá sa však predpokladať, že väčšia časť detí vedela o svojom (čiastočne) židovskom pôvode v podstate od začiatku. *„Obaja rodičia, no najmä otec, ktorý zdôrazňoval pozitívne významné osobnosti židovstva už od detstva a považovali sme to s bratom za prirodzenú súčasť nášho bytia, rovnako ako fakt, že na verejnosti o tom nemáme veľmi hovoriť pred neznámymi. V priamom okolí či v škole o tom každý vedel.“*²²

Začať po vojne nový život predpokladalo nájsť si vhodné zamestnanie. Materiálne zabezpečenie a vzdelanie boli dôležitým predpokladom pre nový začiatok. Mnoho mladých

²⁰ HEITLINGEROVÁ, ref. 12, s. 81.

²¹ Bližšie pozri: HEITLINGEROVÁ, ref. 12, s. 72 – 76.

²² HEITLINGEROVÁ, ref. 12, s. 91.

Ľudí charakterizovalo enormné odhodlanie predovšetkým učiť sa, prípadne doplniť si už skôr nadobudnuté vzdelanie. „*Prežila som a vrátila som sa po vojne späť, viete, nedokončila som základnú školu. Vrátila som sa späť a urobila som si maturitu.*“ Iná žena, pochádzajúca z učiteľskej rodiny, ktorá prežila len so sestrou, spomína: „*Išli sme domov a potom som sa v Bratislave dozvedela, čo sa stalo. Vrátila som sa do Prahy. Ale maturovala som na Slovensku. Boli také kurzy a určité úľavy. Adaptovala som sa tým, že som sa hneď začala učiť na maturitu. Hneď som sa prihlásila na medicínu ... Učila som sa hrozne veľa, od rána do noci.*“

Ako je zrejmé aj z výpovedí, zvlášť ženy cítili potrebu angažovať sa v oblastiach, kde by mohli aktívne pomáhať. A tak prejavovali záujem o štúdium medicíny, ale tiež učiteľstva, jazykov a iných humanitných smerov. Nie vždy sa však stretli s bezproblémovým prístupom. Stávalo sa, že pri vypisovaní formulárov priznanie sa k židovskému pôvodu, pobytu v koncentračnom tábore a podobne bolo dostatočným dôvodom na to, aby „zrazu“ nebolo voľné miesto, prípadne vôbec záujem o konkrétnu profesiu. Preto sa vyhľadávali také profesie, kde neboli potrebné žiadne formuláre s detailnejšími údajmi, resp. na vlastnú päsť rozbehli akési vlastné, súkromné „podnikanie“. Ako spomína pani z Bratislavy: „*Začala som pracovať vo firme s uhlím, ktorá nepožadovala pri uchádzaní sa o miesto žiadne formality. Keď sa však vrátila bývalá pracovníčka, zajatá v tábore v Petržalke, musela som ísť.*“ A pokračuje: „*Tak sme začali ja a moja sestra tkat' zo zvyškov priadze, ktoré sme si obstarali, šatky a šály. Matka sa venovala zošívaniu a jedna priateľka sa starala o predaj. Neskôr matka získala späť od arizátora svoj predvojnový obchod. V roku 1948 však bol zrušený a ja som sa stala predavačkou v módnom obchode.*“²³

Židovské obyvateľstvo v novej republike narážalo na mnohé problémy – okrem toho, že sa často nebolo kam vrátiť (mnohé židovské domy a majetok boli v rukách iných vlastníkov), prekážky adaptácii kládli aj právne a administratívne obmedzenia, problémy s priznávaním československého občianstva a osvedčenia o štátnej spoľahlivosti, a v nepriaznivých prípadoch upreté volebné právo. Čo sa týka československého štátneho občianstva, resp. jeho priznania či nepriznania, boli Židia považovaní (na základe sčítania ľudu v roku 1929 resp. 1930 alebo 1939) za tú národnosť, ku ktorej sa vtedy hlásili a zaobchádzalo sa s nimi ako s príslušníkmi týchto národností. Osobitný problém pri priznávaní občianstva predstavovali zmiešané manželstvá. Pri žiadostiach o zachovaní československého štátneho občianstva pri zmiešaných židovských manželstvách sa malo považovať utrpenie pod rasovým terorom za rozumovo priznané, ak sa jednalo o židovského manžela i židovskú manželku. V praxi sa údajne takto postupovalo len v prípade židovského manžela, pričom však posudzovanie týchto manželstiev malo zodpovedať posudzovaniu zmiešaných manželstiev československých. Rozlišovanie v praxi spôsobilo, že pre zmiešané židovské manželstvá získavanie československého občianstva predstavovalo oveľa zložitejší problém.²⁴

²³ Porovnaj SCHIKORRA, ref. 17, s. 259 a 261.

²⁴ Porovnaj list Rady židovských náboženských obcí zemí Českej a Moravskosliezskej zaslaný ministerstvu vnútra 15. novembra 1946. Národný archív Praha, f. Úrad predsedníctva vlády (ÚPV), k. 1032, č. 1364/9/1946.

Ako už bolo spomenuté, v prvých rokoch po skončení vojny sa židovské spoločenstvo muselo vyrovnávať aj s istými prejavmi antisemitizmu, ktorý paradoxne nabral „druhý dych“ už v prvých mierových dňoch a týždňoch, a to tak na Slovensku, ako aj v okolitých krajinách. Na Slovensku ako základná príčina jednoznačne vystupuje aspekt ekonomický – čo je možné vypozerovať aj z predchádzajúcich výpovedí osôb, ktoré sa vrátili do svojich niekdajších domovov – a s tým spojených skúseností (väčšinou negatívnych). Antisemitizmus založený na rasovom princípe bol ideologickým produktom predchádzajúcej éry, inak možno aj na Slovensku hovoriť o antisemitizme založenom na sociálnom, ekonomickom, resp. do menšej miery na konfesijnom základe. Keďže židovský majetok bol arizovaný a stále sa nachádzal v súkromnom vlastníctve bývalých arizátorov, resp. pod národnou správou najmä bývalých partizánov a ostatných príslušníkov odboja, bol predmetom záujmu navrátiť sa pôvodných majiteľov či ich príbuzných, a to sa ukázalo ako veľký a ťažko riešiteľný problém.²⁵ V tomto smere celkom logicky dochádzalo k najčastejším stretom a konfliktom. Navyše, reštitúcia židovského majetku úzko súvisela s konfiškáciou nemeckého a maďarského majetku (konfiškácia sa vzťahovala aj na židovský majetok, pokiaľ sa majitelia pri sčítaní obyvateľstva pred rokom 1929, resp. 1938 hlásili k nemeckej či maďarskej národnosti).

Nepriateľský postoj voči Židom v tomto období bol teda zaujímavý aj z hľadiska národnostného – okrem spomenutého sa obyvatelia židovskej konfesie medzi sebou a na verejnosti rozprávali nemecky, prípadne maďarsky, čo na obyvateľstvo, vzhľadom na predchádzajúce skúsenosti a vtedajšie postoje voči príslušníkom týchto národností, pôsobilo ako istý druh provokácie. Zvlášť v južných oblastiach východného Slovenska, ktoré bolo Viedenskou arbitrážou pričlenené k Maďarsku a po vojne opäť pripadlo Československu, sa objavovali prípady, keď bolo židovské obyvateľstvo obviňované z „prezliekania kabátov“, v zmysle „*vy (t. j. Židia) ste boli prví, ktorí ste vítali Maďarov a vyložili maďarské zástavy na svoje domy, po odchode Maďarov vítali ste ČA (Červená armáda) a teraz, keď je obnovená ČSR, hlásite sa za prvých Slovákov*“.²⁶ Treba však podotknúť, že mnohí Židia slovenský jazyk ani neovládali, keďže nemčina resp. maďarčina bola ich materinskou rečou. Nedostatky v tejto oblasti si uvedomovali i niektorí vedúci predstavitelia židovskej menšiny, napr. predseda Združenia fašistickým režimom rasovo prenasledovaných (SRP) dr. Vojtech Winterstein, ktorí zastávali názor, že všetci Židia by mali ovládať aj slovenský jazyk.

²⁵ Podľa Okresného sekretariátu KSS v Snine, „o vrátení židovských majetkov, ktoré sa dostali z dražieb židovských vecí za tisovskeho režimu do rúk našich občanov alebo sú doteraz pod národnou správou, nie je ešte rozhodnuté. Je jasné, že tieto židovské veci sú teraz hlavným zdrojom antisemitizmu“. Štátny archív (ŠA) Prešov pobočka Humenné, f. ONV Snina 1945 – 1949, k. 2, č. 243/1945.

²⁶ ŠA Košice, f. Krajský súd v Košiciach 1872 – 1949, k. 525, č. 1891/1948. Verejné štvanie proti Židom v Ladmovciach. Hoci sa na Židov z bývalých okupovaných území nazeralo aj týmto spôsobom (t. j. že vítali maďarskú okupáciu), ide o prinajmenšom diskutabilnú záležitosť, keďže v tom čase sa vedelo o protizidovskom charaktere maďarského zákonodarstva. Potom logicky vyplýva, že tunajší Židia by sa stavali skôr na stranu Československa. Pochopiteľne, rozdielneho charakteru už bol vzťah Židov k Slovenskému štátu a jeho zákonom.

V ťažkej sociálnej situácii prvých povojnových rokov boli Židia zo strany väčšinového obyvateľstva často obviňovaní z manipulácie a zo zvýhodňovania pri prerozdeľovaní dodávok UNRRA. Takéto prípady sú známe najmä z Bardejova, Levoče, Michaloviec a ich okolia. Na ilustráciu však uvádzame príklad zo žilinského okresu, hoci sa nejedná o manipuláciu s potravinovými zásielkami, ale práve o ich rozdeľovanie. V správe o prídeloch dodávok UNRRA za rok 1945 sa uvádza, že okrem množstva potravín, ktoré získali všetci obyvatelia okresu, obyvatelia židovského vierovyznania dostali navyše pol kilogramu bravčovej masti a za mesiace jún a júl po jednom kilograme cukru na mesiac na osobu.²⁷ V mnohých mestách po vojne fungovali tzv. repatriačné kuchyne, kde sa podávali raňajky, obed a večera zo zásielok UNRRA, a to buď zdarma alebo za minimálny poplatok, a kde sa stravovali výlučne osoby židovského vierovyznania.

Radikalizmus v povojnovej spoločnosti teda vyrastal vo veľkej miere v dôsledku sociálnej situácie – hlavne z nedostatku potravín, ošatenia a základných druhov spotrebiteľského tovaru a z nedostatočného zásobovania. Tým bolo postihnuté obyvateľstvo vo všeobecnosti a trpeli, hoci odlišným spôsobom, jednotlivci i rodiny spomedzi väčšinového, ako aj židovského obyvateľstva. Dosvedčujú to aj niektoré incidenty, ktoré vyústili do násilností namierených voči kompetentným orgánom a napokon proti Židom. Tak to bolo napríklad pri topoľčianskom pogrome, ktorý sa rozpútal ako následok demonštrácie proti sociálnym ťažkostiam. Podobne tomu bolo v prípade demonštrácie v Prešove v júli 1945 alebo v Nitre v septembri 1945, kde sa predovšetkým chudobné ženy v dôsledku meškajúcich prídelov dožadovali „*okamžitého prídelu potravín, keďže mnohé nemali ani toľko zásob, aby mohli uvariť pre svoju rodinu obed*“ a vykrikovali: „...*my hladujeme, nemáme chleba, masti, dreva a nemáme deťom čo variť, aby sa najedli. Preto ale Židia majú všetkého dosť, títo majú dostať aj cukor aj baganče*“. Zaujímavý je pritom záver zo samotného šetrenia udalosti, keď Hlavné veliteľstvo NB odporúčalo, aby „*prídel pre repatriantov Židov, t. j. cukor a obuv bol rozdeľovaný menej nápadným spôsobom, t. j. aby široká verejnosť o tom menej vedela ... určitá nevraživosť voči Židom ... týmto spôsobom sa len stupňuje*“.²⁸

Zatiaľ, čo sa vláda a kompetentné orgány snažili situáciu riešiť – čo bol však zdĺhavý a zložitý proces – prežíval na Slovensku tento „ľudový“ antisemitizmus, antisemitizmus „zdola“. Väčšinou pritom išlo o osobné potýčky, výtržnosti v hostincoch a na verejných miestach, pouličné bitky, vyhrážky, ohováranie spojené so šírením nepravdivých správ o tom, že židovskí (nielen) lekári zabíjajú deti (tzv. fenomén rituálnej vraždy), obchodníci otravujú cigarety a potraviny, provokácie z jednej či druhej strany, maľovanie hesiel na steny budov a vylepovanie plagátov haniacich rasu, národnosť či náboženstvo, demonštrácie, ale objavili

²⁷ ŠA Bytča pobočka Žilina, f. ONV Žilina, k. 80, č. 2273/1945 adm. UNRRA – zásoby a živnosti – prerozdelenie.

²⁸ SNA Bratislava, f. PV – bezp., k. 484, č. 302/1945. Neprístožnosti žien v Nitre.

sa dokonca aj prípady ozbrojených útokov na židovské obyvateľstvo, napríklad v roku 1946 v priestore Nitry a Bytče. Ojedinele sa vyskytli i závažnejšie incidenty, keď bolo priamo ohrozené zdravie či dokonca životy židovských občanov, ako tomu bolo pri topoľčianskom pogrome v septembri 1945, resp. v prípade povraždenia 16 židovských obyvateľov (z politických a ekonomických dôvodov) v sninskom okrese v zimných mesiacoch 1945. Vinníci pritom obišli len s minimálnym trestom, ak boli potrestaní vôbec. Zaujímavé by bolo pozrieť sa na túto skutočnosť v porovnaní s činnosťou ľudových súdov, ktoré o. i. súdili aj trestné činy spáchané na židovskom obyvateľstve počas vojny²⁹ a zaujímavý je i pohľad detí na povojnový antisemitizmus, ako ho oni vnímali – ak vôbec a aký to malo ďalší vplyv na ich vzťah k okoliu. Opäť vychádzam z konkrétnych spomienok: „*Musím povedať, že som dost ten antisemitizmus cítila. Ja som pokrstená evanjelička a po vojne bolo ešte povinné náboženstvo a najmä po týchto hodinách náboženstva mi deti dost ubližovali. Tam veľmi často odznievalo ako Židia ukrižovali pána Ježiša Krista, ako Židia neuznali, že on je spasiteľ. A vždy po tej hodine náboženstva, ja som často prišla domov s plačom, lebo deti na mňa kričali, ja som nechápala, čo ja s tým mám spoločné. Boli také situácie, že ma doma rodičia upokojili a nešli sme ani stým ďalej, len kvôli tomu, aby sme si neznepriatelili úplne to obyvateľstvo.*“³⁰ V tomto prípade pani, ako dieťa, veľmi intenzívne vnímala, hoci nie celkom chápala, práve náboženský antisemitizmus, a je tu evidentný i opatrný postoj rodičov. Odlišné spomienky má iná pani z východného Slovenska, ktorá sa tiež s podobnými náboženskými narážkami stretla, ale nikdy nie v takej miere, aby sa cítila odstrkovaná. O antisemitizme hovorí: „... *aj keď v dedine žilo pred vojnou zhruba 20% obyvateľov Židov, nepociťovali sme nejako tie antisemitské výpady po vojne. Ako keby sa bolo v tých ľuďoch nejako to svedomie obrátilo...*“³¹

Veľa „zlej krvi“ narobila i politická orientácie, resp. politická angažovanosť Židov (fenomén židobolševizmu). Mnoho Židov sa totiž po vojne začalo politicky orientovať doľava, hoci aj medzi nimi sa našlo veľa antikomunistov. Na Slovensku v porovnaní s českými krajinami bola miera členstva židovských občanov v KSS nižšia.³² Rôznorodá bola i motivácia pre vstup do strany. Mnohí preživší holokaust podporovali komunizmus (hoci nemuseli byť nutne politicky angažovaní) z vďačnosti sovietskej armáde za oslobodenie, ale tiež v nádeji, že komunizmus vyrieši problémy antisemitizmu, biedy a sociálnej spravodlivosti.

²⁹ Na Slovensku zatiaľ neexistujú výskumy zaoberajúce sa touto problematikou. V Čechách sa však takýto výskum realizoval, pričom je možné skonštatovať, že vo väčšine prípadov vinníci vyšli s minimálnou mierou postihu. Pozri: *Retribuce v ČSR a národní podoby antisemitismu*. Sborník příspěvků. Ed. M. Borák. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AVČR & Opava : Slezský ústav Slezského zemského muzea v Opavě, 2002. 198 s. a *Poválečná justice a národní podoby antisemitismu*. Sborník příspěvků. Ed. M. Borák. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AVČR & Opava : Slezský ústav Slezského zemského muzea v Opavě, 2002. 396 s.

³⁰ SINGEROVÁ, ref. 1, s. 64.

³¹ Bližšie pozri SINGEROVÁ, ref. 1, s. 64 – 65.

³² A. Heitlingerová príčinu vidí najmä v značne vyššom percente zbožných Židov na Slovensku. HEITLINGEROVÁ, ref. 12, s. 85.

Zo spomienok: „*Moja mama zo začiatku považovala komunistické hnutie za jedinú záruku spoločenskej spravodlivosti a neopakovateľnosti šoa (holokaustu – pozn. J. Š.). Antisemitizmus ako taký bol pre ňu len v komunistickej spoločnosti odsúdený na zánik. Mýlila sa ako veľa našich ľudí.*“

„*Deväťdesiat percent Židov po vojne verilo, že Rusi, ktorí ich zachránili z lágrov, nikdy nedopustia taký antisemitizmus, a preto tí z nich, ktorí pracovali na miestach, kde sa vyžadovala komunistická legitímácia, nemali problém vstúpiť do strany. Boli potom radovými členmi a vystúpiť zo strany sa rovnalo neskôr zničeniu budúcnosti detí.*“³³

Na Židov tak neraz (nielen fyzicky) útočili prívrženci niekdajšej pravicovej politiky, ale vyskytovali sa tiež prípady, keď práve ľavicovo orientovaní útočili na Židov v snahe zdiskreditovať politického oponenta. Aj to boli niektoré z dôvodov skutočnosti, že Židia v povojnovej spoločnosti mali hlboko ambivalentný vzťah k svojmu židovstvu – ten obsahol celý rozsah od úplného dištancovania sa a popierania až k plnej identifikácii sa s ním.³⁴

A preto mnohí volili emigráciu (zrejme aj následkom protižidovských nepokojov sa zo Slovenska do Čiech v prvých povojnových rokoch – najmä 1945 – 1946 – presťahovalo približne 1500 Židov). V prvých povojnových rokoch zákony ani zahraničnopolitická situácia nebránili židovským občanom dobrovoľne odísť (väčšinou do krajín západnej Európy, USA, resp. Izraela).³⁵ V tejto (prvej) emigračnej vlne boli väčšinou ľudia, ktorí stratili príbuzných v táboroch a emigrovali do krajín, kde boli žili ich iní príbuzní či známi. Iní odchádzali kvôli spomienkam, ďalší chceli začať inde odznova. Odchádzali prevažne z dôvodov existenčných, resp. ideologických (na rozdiel od emigrácie v roku 1948, kedy ide prevažne o politické dôvody).³⁶ Riešiť situáciu vystáhovalctvom však pre mnohých nebolo jednoduché. Napriek prežitému stále považovali Československo za svoj domov, kde prežili pekné detstvo a v neposlednom rade zohrávali úlohu tiež rodinné väzby a snaha udržať rodinu pohromade.

Zo spomienok panej z Košíc, narodenej v roku 1936: „*Moji rodičia neodišli nikam, lebo moja babička aj otcovi rodičia boli starí, nechceli ich tu nechať a zobrať so sebou starých sa nedalo. Tak sme tu ostali. To isté som potom urobila ja v '68. Každý z mojich priateľov*

³³ Pozri HEITLINGEROVÁ, ref. 12, s. 86, 87. Naopak, iní sa komunizmu báli. Peter Salner v tejto súvislosti zaznamenáva určitý paradox v spoločenskom vnímaní židovských komunistov počas obdobia komunizmu: „Práve tí „viditeľní“ (t. j. angažujúci sa v politike, kultúre... – pozn. J. Š.) determinovali vnímanie židovskej komunity ako celku. Navonok sa javili ako jediní reprezentanti judaizmu, hoci jedinú perspektívu videli v asimilácii, deklarovali pozitívny vzťah ku komunistickej ideológii a slovenskej kultúre a v rovnakých intenciách vychovávali svoje deti. Navonok sa snažili vystupovať ako „nežidia“ (nie protižidia!) a prípadný návrat k identite predkov bol často vynútený tlakom zvonka.“ Tamže, s. 84 – 85.

³⁴ HEITLINGEROVÁ, ref. 12, s. 78.

³⁵ Do Palestíny v rokoch 1945 – 1946 odišlo okolo 1500, neskôr v rokoch 1948 – 1949 sa údaje pohybujú v rozpätí približne 8100 – 8900. Pozri SALNER, Zmeny, ref. 6, s. 125.

³⁶ HANKOVÁ, Monika. Zmena postoje vládnuúcich orgánů ČSR k židovské komunitě po roce 1948 na příkladu vystěhovalctví. In *Židé v Čechách*. Praha : Židovské muzeum, 2007. 227 s., s. 96 – 104.

*odchádzal, ale ja som mala starých rodičov, tak som tu ostala.*³⁷

Vplyvom medzinárodnej situácie a mocenskopolitických zmien sa zmenila v tomto smere aj situácia slovenských Židov. Koncom mája 1949 sa výrazne obmedzili možnosti vycestovať a striktné sa prihliadalo na jednotlivé žiadosti, akákoľvek masová emigrácia bola zakázaná. Vplyvom komunistickej optiky po vzore Sovietskeho zväzu sa zmenilo i nazeranie na Židov v Československu. Antisemitizmus, v prvých povojnových rokoch najvyššími miestami skôr eliminovaný, sa zmenil na otvorený antisionizmus, boj proti kozmopolitizmu a pod. Židovská rodina i spoločenstvo ako také opäť muselo niesť bremeno svojej identity.

Mgr. Jana Šišjaková je internou doktorandkou Spoločenskovedného ústavu SAV v Košiciach s pracoviskom na Katedre histórie Fakulty humanitných vied UMB v Banskej Bystrici. Vo svojej výskumnej činnosti sa sústreďí predovšetkým na dejiny povojnového antisemitizmu na Slovensku v rokoch 1945-1948.

Podrobnejšie: <http://www.fhv.umb.sk/app/user.php?user=sisjakova>

³⁷ SINGEROVÁ, ref. 1, s. 53.